

تحلیل رابطه آگاهی از حقوق شهروندی با توسعه اجتماعی (مطالعه موردی شهروندان شهر رشت)

عبدالرضا باقری بنجار^۱

سجاد مرجانی^۲

چکیده

پژوهش حاضر تحلیل رابطه آگاهی از حقوق شهروندی با توسعه اجتماعی در بین شهروندان شهر رشت می باشد. این پژوهش با روش پیمایش و با استفاده از تکنیک پرسشنامه در شهر رشت انجام شده است؛ جامعه آماری شهروندان شهر رشت بوده و از این جامعه ۳۹۰ نفر بصورت نمونه گیری خوشه ای چند مرحله ای انتخاب شدند؛ مهمترین نتیجه این تحقیق تایید فرضیه اصلی یعنی برقراری رابطه معنادار و مثبت بین آگاهی از حقوق شهروندی و توسعه اجتماعی می باشد؛ همچنین با توجه به رگرسیون چندگانه تبیین کننده متغیر توسعه اجتماعی، ضریب همبستگی چندگانه (R) معادل ۰/۵۲ است که بیانگر همبستگی و ارتباط پنج متغیر حقوق مدنی، حقوق سیاسی، حقوق اجتماعی، حقوق فرهنگی و حقوق جنسیتی از ابعاد حقوق شهروندی با متغیر «توسعه اجتماعی» است. ضریب تعیین (R^2) نیز ۲۷ درصد محاسبه شده است. به این معنی که حدود ۲۷ درصد از تغییرات متغیر «توسعه اجتماعی» توسط آگاهی از حقوق شهروندی تبیین می شود و ۷۳ درصد باقیمانده مربوط به سایر عواملی است که در این تحقیق مورد آزمون قرار نگرفته است.

واژگان کلیدی: توسعه، توسعه اجتماعی، حقوق شهروندی، جامعه مدنی، توسعه سیاسی

تاریخ دریافت مقاله: ۱۳۹۶/۱۱/۱۶ تاریخ پذیرش مقاله: ۱۳۹۶/۱۲/۲۲

^۱ - عضو هیئت علمی گروه علوم اجتماعی دانشگاه شاهد تهران (ab.bagheri@yahoo.com)

^۲ - کارشناس ارشد جامعه شناسی و پژوهشگر پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات اجتماعی جهاد دانشگاهی (نویسنده ی مسئول) -

(sajjadmarjani@gmail.com)

مقدمه و بیان مسئله

توسعه اجتماعی^۱ یکی از ابعاد اصلی فرایند توسعه و بیانگر کیفیت سیستم اجتماعی در راستای دستیابی به عدالت اجتماعی^۲ ایجاد یکپارچگی و انسجام اجتماعی، افزایش کیفیت زندگی و ارتقا کیفیت انسان‌ها است (کلانتری، ۱۳۷۷: ۲۱۱) به نظر می‌رسد که در جامعه در حال گذار ایران توجه به توسعه اجتماعی از اهمیت و ضرورت علمی و اجتماعی خاصی برخوردار است. عبدالمهدی (۱۳۸۲) می‌گوید ساختارهای اجتماعی غالب در جامعه با ارزش‌ها و اهداف عام مورد توجه مردم به‌ویژه جوانان مطابقت ندارد و به همین علت هنجارشکنی واپس‌گرایی، روندی رو به افزایش است. چنانچه تحولات و اصلاحات ساختاری صورت نگیرد و توسعه اجتماعی به معنی تحکیم اجتماع عام، تقویت انسجام، همبستگی، اخلاق عمومی، جامعه مدنی، اعتماد اجتماعی و بسط هرچه بیشتر سرمایه اجتماعی تحقق نیابد در آینده‌ای نه چندان دور علاوه بر آسیب‌ها و نابسامانی‌های اجتماعی با طغیان نسل جوان نیز روبه‌رو خواهیم شد (عبدالمهدی، ۱۳۸۲: ۱۰)؛ بنابراین اندیشمندان اجتماعی باید روی مؤلفه‌ها، شاخص‌ها و معرف‌های توسعه اجتماعی و مکانیسم‌های تحقق آن کار کنند و مسئولان برنامه‌ریزی نیز نتایج حاصل از این تحقیقات را به کار گیرند تا توسعه اجتماعی به عنوان یکی از ابعاد بسیار مهم توسعه متوازن و همه‌جانبه ایران، هم در بعد علمی و هم در بعد عملی—اجرایی مورد توجه قرار گیرد.

توسعه به عنوان واقعیت و هدف غایی و مدلی متعالی همیشه برای جوامع توسعه‌نیافته خواستنی و مورد مطالبه بوده است. دستیابی به توسعه نیازمند، بررسی راهکارهایی اساسی در جهت نیل به آن است. وجود منابع مختلف در جوامع توسعه‌نیافته، از زمینه‌های اساسی و مهم برای توسعه محسوب می‌شود. آگاهی از حقوق شهروندی از جمله مفاهیم مورد علاقه اندیشمندان علوم اجتماعی است که در سال‌های اخیر بحث و پژوهش در مورد آن افزایش یافته و از اهمیت فوق‌العاده‌ای برخوردار گشته و رابطه آن با پدیده‌های مختلفی چون دموکراسی، جامعه مدنی، آسیب‌های اجتماعی، آموزش، سلامت، توسعه اجتماعی و اقتصادی و ... مورد بررسی قرار گرفته است.

توسعه اجتماعی به مثابه فرایندی که با ایجاد تحول در ساختار جامعه، ظرفیت آن را برای تأمین نیازهای اعضای آن ارتقا می‌دهد، مستلزم شهروندانی آگاه و متعهد به حقوق و وظایف خود و برخوردار از مهارت‌های ارتباطی، شناختی و عاطفی است که از کارایی بالایی برای تعامل با نظام اجتماعی، فرهنگی و سیاسی خویش برخوردارند. توسعه اجتماعی مستلزم کیفیتی در جامعه است

^۱ Social Development

^۲ social justice

که بر مبنای آن، شهروندان نگرشی مسئولانه، باز اندیشانه، پیشروانه و خلاقانه به مسائل پیرامون خویش یافته و با شناسایی ظرفیت‌ها و محدودیت‌های جامعه خویش، برای اعتلای آن می‌کوشند. بر این اساس، هر نوع استراتژی و برنامه‌ای برای توسعه اجتماعی در سطوح ملی، منطقه‌ای و محلی مستلزم قدرت بخشی به اعضای (شهروندان) آن جامعه و مهیا کردن مهارت‌هایی برای آنهاست تا به کمک آنها تغییرات مطلوب را ایجاد کنند (ذکائی، ۱۳۹۱: ۱۵). شهروندی 'مفهومی است که با مسئولیت و مسئولیت‌پذیری آحاد جامعه همراه است. در جامعه مدنی، شهروندی دریافته است که بی‌مسئولیتی انسان‌های پیرامونی، او را در مسیر پر نوسانی قرار می‌دهد و چنانچه خود نیز نسبت به پدیده‌های پیرامونی بی‌مسئولیت باشد، محیط زندگی خود و دیگران را دچار آسیب می‌کند. زیباترین احساس خوشایند در مقوله شهروندی، تلاش برای همکاری، تعاون و بار مسئولیت خود و دیگران را به دوش کشیدن است (هزارجریبی، ۱۳۹۰: ۱۶). شهروندی مقوله‌ای است که با مفهوم فرهنگ هر جامعه گره خورده و از آنجاکه فرهنگ هر مرزوبوم ناشی از فعالیت‌های اجتماعی، سیاسی و وضعیت اقتصادی آن جامعه است، فرهنگ هر جامعه‌ای کاملاً منحصر به فرد و هر فرهنگی نیز شهروند ویژه خود را می‌طلبد. شهروند به کسی گفته می‌شود که به حقوق فردی و جمعی خود واقف است، به آن عمل می‌کند و از آن طریق مطالبه می‌کند. پس شهروندی به معنای مجموعه‌ای از آگاهی‌های حقوقی فردی و اجتماعی است.

حقوق شهروندی آمیخته‌ای از وظایف و مسئولیت‌های افراد در قبال یکدیگر، شهر و دولت است و شامل حقوق سیاسی، مدنی، اجتماعی، فرهنگی و جنسیتی می‌شود. به مجموعه‌ای این حقوق و مسئولیت‌ها "حقوق شهروندی" اطلاق می‌شود (ساعی ارسبی، ۱۳۹۱). فردی که خود را شهروند می‌داند و در هویت شهروند قرار می‌گیرد، دارای مجموعه‌ای به هم پیوسته‌ای از آگاهی‌ها، تصورات و انتظارات است که در رابطه او با محیط اجتماعی‌اش را تعریف و تنظیم می‌کند. شهروند برای خود حقوقی قائل است و آن را دائماً از مسئولان طلب می‌کند. شهروند واقعی با آگاهی از توانایی‌ها و نیازهای خود و با توجه به شرایط اجتماعی جامعه‌اش، درصدد است تا بر محیط اجتماعی زندگی‌اش نظارت کند و در مواقع لزوم به تغییر شرایط و محیط پیرامونش بپردازد. لذا شهروند واقعی باید از حقوق شهروندی خود مطلع باشد. این آگاهی باید تا حدی باشد که شهروند را به تحرک وادارد و به وی قدرت فعال شدن در محیط اجتماعی را بدهد (حسام، ۱۳۸۲: ۱۱) در چند دهه اخیر حقوق شهروندی به یکی از پیچیده‌ترین مسائل سیاسی و اجتماعی تبدیل شده و توجه

^۱-Citizenship

^۲-Civil society

متفکران و سیاستمداران زیادی را به خود جلب کرده است. جایگاه حقوق برای حل موفقیت‌آمیز مسائل مهم حکومت‌داری یعنی نیاز به توزیع عادلانه منابع و حفظ نظم بسیار حیاطی بوده و نقش مهمی را در حل برخوردهای اجتماعی ایفا کرده است. چرا که رعایت حقوق شهروندی منوط به شناسایی این حقوق در جامعه، چگونگی عمل به آن‌ها و نحوه ضمانت اجرایی آن‌هاست که خود عاملی مهم در جهت رشد شخصیت فردی و اجتماعی به شمار می‌رود. بر این اساس، آگاهی از حقوق شهروندی به فرد اجازه دخالت آگاهانه در سرنوشت خود را می‌دهد و منجر به احقاق حقوق خود و زندگی بهتر برای خود و دیگر اعضای جامعه می‌شود؛ بنابراین میزان آگاهی افراد از حقوق و تعهداتشان و شیوه‌های فعال شدن آن‌ها در جامعه، در میزان تحقق شهروندی و ارتقاء آن نقش مؤثری دارد (شیانی، ۱۳۸۹: ۳۸).

با وجود این‌که بیش از یک قرن از مطرح‌شدن توسعه و نوسازی در ایران می‌گذرد هنوز ابهاماتی در زمینه مفهوم و هم در زمینه شاخص‌های توسعه و همچنین در زمینه برنامه‌ریزی‌های توسعه وجود دارد و هنوز مسائلی که صاحب‌نظران به آن پرداخته‌اند حل نشده‌اند. البته در این زمینه تلاش‌های صورت گرفته اما به نظر می‌رسد این تلاش‌ها بیشتر در زمینه فیزیکی و مادی و عمرانی بوده و کمتر به جنبه‌های اجتماعی و فرهنگی توسعه توجه شده است. امروزه توسعه و پیشرفت از مباحث بسیار مهم و مطرح در عرصه برنامه‌ریزی‌های خرد و کلان کشور محسوب می‌شود، در این راستا توسعه و پیشرفت اجتماعی نیز از ملزومات زندگی مدرن است، لازمه توسعه همه‌جانبه کشور توسعه مناطق مختلف کشور (استان‌ها) است، لذا از آنجائی که شهر رشت به‌عنوان پنج شهر کلان ایران از قطب‌های رشد و مراکز عمده صنعتی، خدماتی و ... بشمار می‌آید و نیز از قابلیت‌ها و پتانسیل‌های بالایی جهت توسعه و پیشرفت اجتماعی برخوردار است و همچنین وسیع بودن طیف تأثیرگذاری این شهر بر شهرستان‌های هم‌جوار به خاطر مرکز استان بودن و همین‌طور تأثیر آن بر دیگر شهرهای کشور به دلیل توریستی بودن است. از این‌رو سؤال اصلی این تحقیق بررسی وضعیت توسعه اجتماعی و آگاهی از حقوق شهروندی در شهر رشت می‌باشد و اینکه آگاهی از حقوق شهروندی به چه میزان تغییرات توسعه اجتماعی را می‌تواند تبیین نماید؟

مبانی نظری

امروزه توسعه یکی از مهم‌ترین موضوعات مورد بحث در کشور ما و سایر کشورهای در حال توسعه است. بی‌شک در جهان امروز، کشورهایی که از قافله پیشرفت و توسعه باز بمانند و هماهنگ با

¹- awareness

حرکت رو به جلوی جهانی در این مسیر گام نهند، توان ادامه حیات در عرصه جهانی را نخواهند داشت. رواج و رونق بحث های توسعه‌ای در تمام محافل علمی و مدیریتی در تمام سطوح، خود گواه اهمیت این مسئله است. در این میان صاحب‌نظران متعددی به ارائه دیدگاه‌های خود در این زمینه پرداخته‌اند و هر کدام از منظر خود به بررسی این مهم، پرداخته‌اند. یکی از دلایل تعدد بحث های توسعه‌ای در بینایی بودن این رشته است. توسعه را می‌تواند از رشته‌هایی به حساب آورد که در حوزه‌های گوناگون علمی قابل بحث و تبیین است. توسعه، در علوم نظیر اقتصاد، علوم سیاسی، امور فرهنگی و جامعه‌شناسی مورد بررسی قرار گرفته و اندیشمندان هر کدام از این حوزه‌ها بنا به رویکرد خود، به توسعه اقتصادی، توسعه سیاسی، توسعه فرهنگی و... پرداخته‌اند. مفهوم "توسعه اجتماعی" از جمله مباحثی است که بیشتر در حوزه جامعه‌شناسی قرار می‌گیرد و از جمله مفاهیمی است که اغلب، جامعه‌شناسان به آن عنایت دارند.

توسعه اجتماعی در منابع موجود با تعاریف و تعابیر متفاوتی به کار رفته است که معرف رویکردهایی متفاوت همچون رهیافتهای عام و خاص و همچنین تقسیم‌بندی ایدئولوژیک توسعه اجتماعی بر اساس دیدگاه‌های رفاه‌گرا و مارکسیستی است. برای مثال؛ نظریه‌پردازان رفاه‌گرا، به اصل کلی توسعه اجتماعی در حرکت به سوی کیفیت بیشتر زندگی، اعتقادی راسخ دارند. از جمله وارنر^۱ (۱۹۸۹) معتقد است که توسعه اجتماعی عبارت است از امکانات رفاهی برای زندگی بهتر مردم جامعه. ماکس وبر^۲ ضمن تبیین ارتباط میان توسعه اجتماعی با شانس زندگی، بر این نظر پافشاری می‌کند که شانس زندگی عبارت است از امکان دستیابی به شرایط زندگی مناسب تر و تجربیات زندگی شخصی بهتر؛ از سوی دیگر میلز و گرت^۳، گستره زیادی برای مفهوم شانس زندگی قائل شده‌اند که شامل هر چیزی است که امکانات زندگی از یک سالگی تا شانس دیدن هنر های زیبا، تندرستی، رشد و ... را فراهم می‌کند. همچنین از نظر سازمانهای بین‌المللی همچون سازمان ملل متحد با استناد به گزارش های توسعه انسانی- اجتماعی، هدف نهایی توسعه، ارائه فرصت‌های مناسب به مردم برای زندگی بهتر از طریق دسترسی به تسهیلات آموزشی، بهداشتی، رفاهی، تغذیه، مسکن، اشتغال و مانند آن است. در مقابل این نظر، دیدگاه‌های مارکسیستی بر ارزش‌های مبتنی بر مساوات اجتماعی در بحث توسعه اجتماعی تأکید کرده‌اند. دونگ کیم^۴ توسعه اجتماعی را درجه ای از ساختار اجتماعی می‌داند که به اکثریت مردم محروم جامعه نه تنها اجازه

^۱- warner

^۲- weber

^۳- mills, gareth

^۴- dong kim

تقاضا برای برخورداری از منابع ملی را می‌دهد بلکه در جهت رسیدن به آن هدف، آن‌ها را یاری می‌کند. از نظر او اگر تغییر ساختاری جامعه در مسیری باشد که فرصت‌های لازم را برای دستیابی توده محروم به سهم خود از منابع ملی در اختیار آن‌ها قرار دهد، این مسیر، در اصل همان فرایند توسعه است. در واقع، فرایند توسعه اجتماعی از دیدگاه این رهیافت، فرایندی است عاری از استعمار و استثمار خارجی در جامعه (ارمکی، ۱۳۹۰: ۱۰-۱۱).

استس^۱ (۲۰۰۱)، معتقد است که توسعه اجتماعی یک حوزه میان رشته ای است که در جستجوی بهبود رفاه مادی و اجتماعی است و این هدف با مشارکت مردم تا بالاترین حد ممکن بدست می‌آید. به اعتقاد جانستون^۲ توسعه اجتماعی به معنای تقویت جامعه مدنی (افزایش ظرفیت و تنوع سازمانی، تعامل گروه‌های اجتماعی و ...) است. نانسی^۳ توسعه اجتماعی را مربوط به رعایت حقوق اجتماعی از جمله حق برخورداری از محیط سالم و سهم مساوی از فواید رشد اقتصادی می‌داند. استیگلitz^۴ توسعه اجتماعی را توانایی هر جامعه برای حل صلح آمیز تضادها به هنگام اختلاف منافع می‌داند. بانک جهانی نیز توسعه اجتماعی را در مردم سالاری، مسئولیت‌پذیری حکومت‌ها، مشارکت پایدار، توانمند سازی گروه‌های حاشیه ای و ... می‌داند (موسایی، ۱۳۸۸: ۱۰۳). به طور کلی درباره مفهوم و چیستی توسعه می‌تواند چنین برداشت نمود که؛ توسعه فرایند ارتقاء و اعتلای مادی و معنوی جامعه در راستای اهداف و مقاصد مطلوب است که زمینه مناسب برای تعالی همه‌جانبه انسان‌ها فراهم می‌سازد. توسعه یک فرایند مستمر و همیشگی است؛ بنابراین جامعه‌ای که به مرحله نهایی توسعه رسیده باشد، وجود خارجی ندارد.

یکی از محققان علوم اجتماعی به اسم "پایوا"، افزایش ظرفیت و توانایی مردم برای فعالیت مداوم در جهت تأمین رفاه خود و جامعه و تحول نهادهای اجتماعی در جهت رفع نیازهای مردم در تمام سطوح، به خصوص سطوح پایین را، دو بعد اصلی توسعه‌ی اجتماعی می‌داند (کلاتری، ۱۳۷۷). از دیدگاه او ارتباط نزدیکی بین توسعه‌ی اجتماعی و عدالت اجتماعی وجود دارد. هدف نهایی توسعه‌ی اجتماعی دستیابی به جامعه‌ای انسانی‌تر از طریق نهادها و سازمان‌هایی است که به‌طور مناسب پاسخگوی نیازهای مردم باشند.

یکی از کاملترین دسته‌بندی‌های تعاریف صورت گرفته از مفهوم توسعه‌ی اجتماعی کاری است که "تین"^۵ و همکارانش (۱۹۹۸) انجام داده‌اند. آن‌ها تعاریف خود را مبتنی بر ویژگیهای ذاتی انواع

^۱ - Estes

^۲ - Johnston

^۳ - Nancy

^۴ - Stieglitz

^۵ Thin

توسعه اجتماعی ارائه داده‌اند؛ مانند تعریف توسعه‌ی اجتماعی از بعد آسیب‌شناسی که با مسائل و نیازهای فقرا و گروه‌های حاشیه‌ای مرتبط با فرآیندهای اجتماعی همراه است و از کارکردهای مثبت آن می‌تواند به افزایش توانایی در تحلیل فقر اشاره کرد؛ و یا تعریف توسعه‌ی اجتماعی مبتنی بر انسجام اجتماعی که بر ایجاد و تقویت حقوق برابر و فرصت‌ها برای همه مردم تأکید دارد؛ اما آن تعریفی که از مجموعه تعاریف "تین" و همکارانش برای این مقاله مد نظر قرار گرفته است، آن تعریف از توسعه‌ی اجتماعی است که مبتنی بر ارائه‌ی خدمات است. خدماتی که بخش‌هایی مانند بخش بهداشت، بخش آموزش و غیره انجام می‌دهند و اهدافی مانند رفاه جامعه انسانی را در مفهوم توسعه اجتماعی جستجو می‌کنند (تین، ۱۹۹۸: ۸).

با توجه به تعاریف موجود می‌توانیم بگوییم، مفهوم توسعه‌ی اجتماعی فرآیندی است که دو هدف و کارکرد بنیادی دارد؛ **کارکرد نخست**: در این رویکرد آنچه از اهمیت برخوردار است، خواسته‌ها و امیال مادی-فیزیکی انسان‌ها، نظیر ثروت، رفاه و خدمات است. لذا در این رویکرد بر فعالیت‌ها و نهادهای بهداشت، تغذیه، خدمات و تأمین اجتماعی، اشتغال و... تأکید می‌شود. **کارکرد دوم**: به رسمیت شناختن گروه‌ها و افراد و حضور برابر آن‌ها در جامعه، اهداف فرهنگی و انسانی را دنبال می‌کند. این رویکرد اهداف فرهنگی نظیر مشارکت، انتخاب، آزادی، خلاقیت و برابری را مد نظر دارد.

توسعه اجتماعی زمانی صورت می‌پذیرد که نهادهای مناسب و آگاهی بخش در جامعه تحقق یابد. این نهادها عبارت‌اند از: ۱- گسترش آموزش و پرورش، ۲- همگانی شدن آموزش و پرورش ۳- وجود مراکز آموزش فنی - حرفه ای، ۴- تلقی آموزش به‌عنوان شالوده حیاتی جامعه، ۵- پرورش روحیه آزادگی و آزادی خواهی، ۶- توجه روزافزون بر قوام خانواده، ۷- رعایت بهداشت فردی، خانوادگی و عمومی، ۸- ایجاد فضای مناسب برای زنان و مردان برای شرکت در فعالیت‌های اجتماعی - اقتصادی، ۹- امنیت اجتماعی گسترده، ۱۰- قداست کار وجود وجدان کاری در بین مردم و ۱۱- حضور نظم و انضباط کاری در زندگی (شهادی، ۱۳۸۷: ۱۴۹-۱۴۸).

حقوق شهروندی

چگونگی وضعیت حقوق شهروندی در هر جامعه‌ای برآیندی از وضعیت شاخص‌های توسعه در آن جامعه است. تضمین حقوق شهروندی افراد جامعه توسط حکومت به شکلی که افراد جامعه احساس امنیت و آرامش برای استفاده از حقوق اجتماعی و سیاسی خود کنند؛ و نگران تعرض به حقوق خود نباشند از لوازم حکمرانی خوب در عصر جدید است که در آن تقسیم‌بندی عقیدتی، قومی، نژادی و مالی به‌عنوان مبنای بهره مندی از حقوق مدنی و سیاسی دیگر پذیرفته نیست در

فرهنگ علوم سیاسی شهروندی این‌گونه تعریف شده است: کسی که از حقوق مدنی یا امتیازات مندرج در قانون اساسی یک کشور برخوردار است و اثره ای است که ریشه رومی دارد، در فارسی به شهروندی، همشهری، هم وطن، شهروند و انسان عضو اجتماع ترجمه شده است (آقابخشی، ۱۳۸۳: واژه شهروند).

شهروندی^۱ همانطوری که روشن است از مشتقات شهر است. به باور برخی از کارشناسان، شهرنشینان هنگامی که به حقوق یکدیگر احترام گذارده و به مسئولیت‌های خویش در قبال شهر و اجتماع عمل نمایند «شهروند» ارتقاء یافته اند. مطالعه علمی شهروندی و فرهنگ آن از قرن ۱۹ شکل گرفته است. در زبان فارسی "وند" در اصطلاح شهروند نوعی مالکیت را برای اهالی و ساکنان یک شهر به عنوان صاحب و مالک آن، بیان می‌کند. در حوزه فرهنگ شهروندی، شهروندی شامل "مسئولیت‌پذیری شهری، قانون مند بودن شهروندان، هنجارپذیری از الگوهای شهرنشین" شده است، در شکل‌گیری هویت فرهنگ شهروندی یکسری از نهادهای اجتماعی چون رسانه‌ها و مطبوعات، احزاب سیاسی و... با توجه به اهداف و کاربری هایشان در جامعه اثر گذارند. در تعریف شهروند می‌تواند گفت که شهروند کسی است که حقوق فردی و جمعی خود را می‌شناسد و از آن‌ها دفاع می‌کند، قانون را می‌شناسد و از آن‌ها دفاع می‌کند، قانون را می‌شناسد و به آن عمل می‌کند و از طریق آن مطالبه می‌کند، از حقوق معینی برخوردار است. می‌داند که فرد دیگری هم حضور دارد و دفاع از حقوق او یعنی دفاع از حقوق خودش و فردی که در امور شهر مشارکت دارد. پس شهروند نه تنها به معنای سکونت در یک شهر به مدت مشخص که به معنای مجموعه‌ای از آگاهی‌های حقوقی، به فرد و اجتماعی است.

جهت رسیدن به یک زندگی پایدار، تحقق درجاتی از حقوق و تعهدات شهروندی که می‌تواند شدت درگیری شهروندان در امور مختلف را تحت تأثیر آگاهی از حقوق و تعهدات، سرمایه اجتماعی، تعلق اجتماعی و سواد رسانه ای دانست. در عصری که به گونه‌ای جهانی پست مدرن می‌شود شهروند یک ایده خوش آتیه است چراکه اجزای تشکیل دهنده اش یعنی حقوق، مسئولیت‌ها و مشارکت سیاسی برای اراده امور انسان ضروری هستند. برای اینکه کشوری به درجه بالایی از توسعه نائل آید ناگزیر از فراگیر نمودن حقوق و وظایف شهروندی از به عبارتی شهروندی ابزار رشد و توسعه فرهنگی، سیاسی، اقتصادی و اجتماعی است. یکی از شاخص‌های جوامع دمکرات و مشارکتی وجود درجاتی از آزادی، امنیت، رفاه، اعتماد اجتماعی و سرمایه اجتماعی است که تمامی این مقوله‌ها در شهروندی و تحقق آن در جامعه تجلی می‌یابد. شهروندی را می‌تواند

^۱ Citizenship

منبعث از بحث برلین در باب آزادی به دو وجهه سلبی و ایجابی تقسیم کرد در وجهه سلبی زندگی و حقوق افراد باید از طرز و دخالت دیگران و در رأس آن دولت در امان بماند و در بعد ایجابی باید شرایط مشارکت افراد در سرنوشت سیاسی و اجتماعی جامعه فراهم شود آن چه در این جا مبنای ارزیابی قرار می‌گیرد نگرش شهروندان در باب حریم خصوصی و سبک زندگی، آزادی بیان و مشارکت سیاسی و انتخابت آزادی است. حقوق شهروندی عبارت است از برخورداری افراد یک جامعه از کلیه حقوق فردی و اجتماعی حقوق شهروندی آمیخته‌ای از وظایف و مسئولیت‌های افراد در قبال یکدیگر، شهر و دولت است. به مجموعه‌ی این حقوق و مسئولیت‌ها "حقوق شهروندی" اطلاق می‌شود (ساعی ارسی، ۱۳۹۱).

مرور پیشینه

- هزار جریبی (۱۳۹۰) در مقاله‌ای با عنوان آگاهی زنان از حقوق شهروندی و عوامل مؤثر بر آن باهدف بررسی آگاهی زنان از حقوق شهروندی و عوامل مؤثر بر آن در بین زنان شاغل در شهرداری تهران تهیه کرده است. وی مسئله شهروندی و مسئله جنسیت را از مسائل مبتلا نه تنها جامعه ما بلکه متعلق به همه جوامع می‌داند که عوامل زیادی باعث از بین رفتن برابری بین زن و مرد در زمینه حقوق شهروندی شده و زنان در وضعیت نامساعدتری قرار داشته‌اند. روش تحقیق از نوع پیمایشی و بررسی اسنادی استفاده شده و تکنیک جمع‌آوری داده‌ها از نوع پرسشنامه محقق ساخته و از نظریات نظریه‌پردازانی چون ترنر، مارکس، هابرماس و پارسونز کمک گرفته شده، در این مطالعه به رابطه بین آگاهی زنان از حقوق شهروندی با مؤلفه‌هایی چون پایگاه اجتماعی، حضور در عرصه اجتماعی، نگرشی به حقوق شهروندی و استفاده از رسانه‌های ارتباط جمعی مورد ارزیابی و سنجش قرارداد و نگارنده در نتایج تحقیق آورده که پاسخ گویان از آگاهی پائینی از حقوق شهروندی قرار دارند (۳۵ درصد).

- فیروز آبادی (۱۳۸۹) در پژوهشی با عنوان "مطالعه شاخص‌ها و رتبه‌ی توسعه اجتماعی در استان‌های کشور و رابطه‌ی آن با "سرمایه اجتماعی" با بررسی شاخصهای تعداد افراد به پزشک، تعداد افراد به تخت درمانی، سهم اشتغال در بخش صنعت، نرخ بیکاری، تعداد افراد به داروخانه، میزان شهرنشینی، درصد فارغ التحصیلان فنی و حرفه‌ای، میزان مرگ و میر اطفال زیر یک سال، ضریب جینی روستایی و ضریب جینی شهری، نرخ مشارکت اقتصادی (اشتغال)، نرخ باسواد و امید به زندگی نتیجه می‌گیرد بین توسعه اجتماعی و برخی عناصر سرمایه اجتماعی شامل: اعتماد خصوصی و اعتماد عمومی رابطه‌ی معنی دار و معکوسی وجود دارد. همچنین بین توسعه اجتماعی

و برخی دیگر از عناصر سرمایه اجتماعی شامل: شبکه روابط درون گروهی، مشارکت های رسمی، مشارکت های غیر رسمی و اعتماد نهادی رابطه معناداری وجود ندارد.

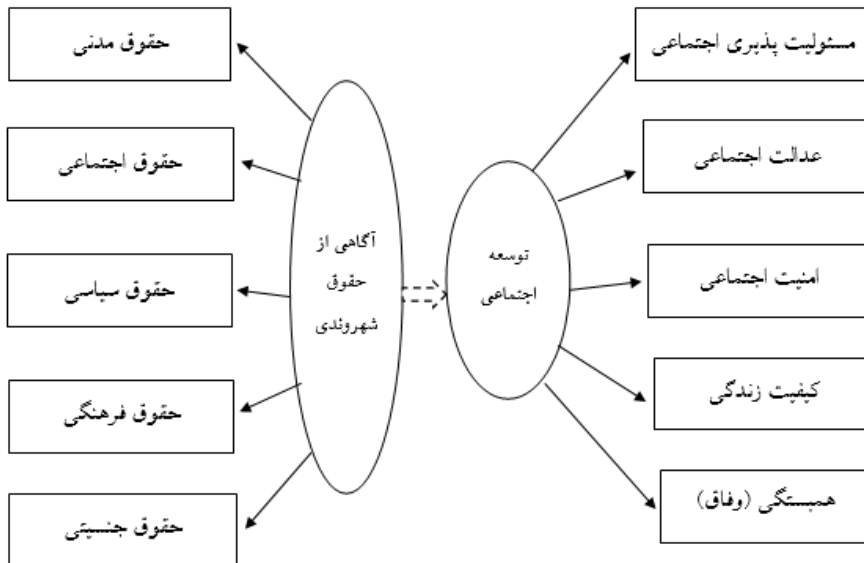
هانیمن^۱ (۲۰۱۰)، در تحقیقی با این عنوان "مسئولیت پذیری اجتماعی و توسعه اجتماع محلی" معتقد است که تقویت همبستگی اجتماعی از طریق توسعه و تقویت نگرش مسئولیت پذیری اجتماعی در سطح فردی یکی از بنیادی ترین همکاری ها در یک سیستم آموزشی است که می تواند فرایند توسعه اقتصادی و اجتماعی مشارکتی در یک منطقه را فراهم آورد. هانیمن در این تحقیق بیان می کند که باید به سیستم آموزشی توجه بیشتری کرد تا انگیزه استفاده از فهم و معرفت توسعه را در دانش آموزان به وجود بیاورد. اگرچه او معتقد است از این طریق نمی توانیم از فقر فردی رهایی یابیم ولی برای فرایند توسعه و پیشرفت جمعی مهم است.

استس^۲ (۲۰۰۰) مقاله ای با عنوان "روند توسعه اجتماعی در خاورمیانه، ۱۹۷۰-۱۹۹۷: جستجو برای مدرنیته" می گوید ملتهای خاورمیانه به پیچ تاریخی ای رسیده اند. سیستم های سیاسی و اقتصادی کهنه، رقابتهای قومی رقت انگیز، شعله ور شدن جنگهای درون منطقه ای، گسترش بنیادگرایی بسیاری از کشورهای منطقه ی خاورمیانه را از فرایند تحول آفرین که توسعه کشورهای جهان را شکل می دهد دور نگه داشته است. در واقع این تصور به وجود آمده است که هیچ معجزه ی توسعه ای در خاورمیانه رخ نمی دهد و تا حد بسیاری کشورهای این منطقه در پی در حاشیه ماندن از مدرنیته هستند. با این حال اگر کشورهای خاورمیانه بخواهند در قرن ۲۱ رشد یابند باید خود را با واقعیتهای پیچیده گسترش جهانی شدن و بین المللی شدن بازسازی کنند. استس در این مقاله به بررسی موفقیتها و شکستهای ۲۲ کشور خاورمیانه بین سالهای ۱۹۷۰ تا ۱۹۹۷ می پردازد. همچنین رهبران اجتماعی منطقه، کشورهای کمتر توسعه یافته از نظر اجتماعی و کشورهای با عملکرد متوسط را شناسایی می کند. عوامل اجتماعی، سیاسی و اقتصادی مرتبط با طبقه بندی توسعه ی کشورها نیز مورد شناسایی قرار می دهد.

¹-Honeyman

²- Estes, R. J. (2000)

مدل (۱) مدل نظری پژوهش

فرضیه های پژوهش:

- بین آگاهی از حقوق شهروندی و میزان توسعه اجتماعی در سطح شهر رشت رابطه وجود دارد.
- تفاوت معناداری بین مردان و زنان از نظر میزان توسعه اجتماعی وجود دارد.
- تفاوت معناداری بین مردان و زنان از نظر میزان آگاهی از حقوق شهروندی وجود دارد.
- تفاوت معناداری بین مناطق مختلف شهر رشت از نظر توسعه اجتماعی وجود دارد.
- تفاوت معناداری بین مناطق مختلف شهر رشت از نظر آگاهی از حقوق شهروندی وجود دارد.

روش شناسی پژوهش

برای سنجش میزان توسعه اجتماعی و آگاهی از حقوق شهروندی؛ از آنجاکه در پیمایش، پرسشنامه مطلوبترین و مرسوم ترین راه تهیه این ویژگی ها است، از این تکنیک رایج پیمایشی استفاده شده است. قابل ذکر است نگارنده جهت تدوین بخش مبانی نظری پژوهش؛ با توجه به مرور منابع و تحقیقات پیشین از روش کتابخانه‌ای (اسنادی) نیز بهره برده است. جامعه آماری تحقیق حاضر شامل افراد بالای ۱۸ سال ساکن در مناطق شهری شهر رشت بوده و با توجه به ساختار جامعه آماری؛ برای سنجش میزان آگاهی از حقوق شهروندی و توسعه اجتماعی در مناطق مختلف شهر رشت از روش نمونه گیری خوشه ای چند مرحله‌ای استفاده شده است. نهایتاً، با فرمول کوکران حجم نمونه برابر با ۳۸۴ نفر انتخاب شده است.

تعریف عملیاتی توسعه اجتماعی

توسعه اجتماعی بیانگر کیفیت سیستم اجتماعی از طریق نهادینه کردن اخلاق توسعه، به خصوص اخلاق توسعه اجتماعی، برای حصول به «همبستگی (وفاق) اجتماعی» و افزایش «کیفیت زندگی»^۱ در جهت برقراری «عدالت اجتماعی» و ارتقا ضریب «امنیت اجتماعی»^۲ است. بر اساس تعریف فوق و با مراجعه به تحقیقات ارمکی (۱۳۹۱)، پیران، محمدیان، فانی راد (۱۳۸۴)، قایم پور (۱۳۸۹)، بابایی فرد (۱۳۸۹)، لطیفی و همکاران (۱۳۸۹)، بدرآبادی (۱۳۹۰)، موسایی (۱۳۸۸)، اسدپور (۱۳۹۳)، توران احمدی (۱۳۷۸)، نبوی و همکاران (۱۳۸۹) و فیروز آبادی و همکاران (۱۳۸۹) شاخص‌های توسعه اجتماعی در قالب ابعاد پنجگانه: همبستگی (وفاق) اجتماعی، عدالت اجتماعی، کیفیت زندگی، امنیت اجتماعی و اخلاق توسعه اجتماعی است.

تعریف عملیاتی آگاهی از حقوق شهروندی

در پژوهش حاضر، متغیر آگاهی از حقوق شهروندی، در قالب مؤلفه‌های "حقوق مدنی" مانند برابری همه افراد در برابر قانون، "حقوق سیاسی" مانند برخورداری از حق رای مساوی، "حقوق اجتماعی" مانند لحاظ کردن مصالح و منافع همه اقشار، طبقات و گروه‌های اجتماعی در تصویب قوانین، "حقوق فرهنگی" مانند احترام به تنوع فرهنگی شهروندان و "حقوق جنسیتی" مانند حذف هرگونه تبعیض علیه زنان در ابعاد مختلف مورد سنجش قرار می‌گیرد. از این رو طبق تعاریف بالا، منظور از میزان آگاهی از حقوق شهروندی این است که افراد در ذهن خود در مورد حقوق شهروندی چه چیزهایی را می‌دانند و این دانسته‌ها چقدر با واقعیت تطابق دارند. حقوق شهروندی نیز به معنای مجموعه‌ای از حقوق سیاسی، مدنی، اجتماعی، فرهنگی و جنسیتی است که شهروند از آن برخوردار می‌شود. لذا بر طبق تعاریف بالا منظور از میزان آگاهی از حقوق شهروندی این است که افراد در ذهن خود در مورد حقوق شهروندی چه چیزهایی می‌دانند و این دانسته‌ها چقدر با واقعیت تطابق دارد.

برای سنجش میزان آگاهی دانشجویان از شهروندی، با بررسی تحقیق‌های شمس پور (۱۳۸۹)، مردانی (۱۳۹۱)، شیبانی (۱۳۸۸) و داوودوندی (۱۳۸۸) مقیاسی چندبعدی طراحی شده است. این

1. Moral Development

2. Social Solidarity

3. Quality of life

4. Social justice

5. Social Security

6. Cultural rights

7. Gender rights

مقیاس با پرسشی "شما با هریک از موارد زیر تا چه اندازه موافقت می‌کنید؟" در زمینه انواع حقوق شهروندی اعم از حقوق مدنی، سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و جنسیتی شهروندان آمده است. افرادی که بیشترین میزان موافقت (و در مواردی که گویه‌ها منفی هستند بیشترین میزان مخالفت را داشته باشند) یعنی از حقوق شهروندی بیشترین آگاهی دارند؛ بنابراین در مجموع در سه حد کم، متوسط و زیاد طبقه‌بندی شده‌اند. موارد مربوط به هر یک از ابعاد در زیر آمده است.

در این پژوهش به منظور تعیین اعتبار اندازه‌گیری از اعتبار محتوایی استفاده شده و برای تعیین پایایی پرسشنامه از روش آلفای کرونباخ و تحلیل عاملی استفاده کرده ایم. برای ارزیابی گویه‌ها از ضریب آلفای کرونباخ استفاده شد و در نهایت گویه‌های دقیق‌تر انتخاب شدند مقدار این کمیت برای هر یک شاخص‌های تحقیق به شرح زیر است.

جدول شماره ۱: نتایج آزمون آلفای کرونباخ درباره متغیرهای پژوهش

متغیرهای پژوهش	تعداد گویه	ضریب آلفا
مفهوم توسعه اجتماعی	۹۸	۷۷,۹۱
مفهوم آگاهی از حقوق شهروندی	۲۱	۷۹,۷۷

مقدار آلفای کرونباخ مفهوم توسعه اجتماعی نشان می‌دهد که مؤلفه‌های این مفهوم دارای ضریب آلفا مطلوب و مورد قبولی است ($\text{Alpha}=77,91$)، بنابراین گویه‌های این متغیر از پایایی لازم برخوردار است؛ و همچنین مقدار آلفای کرونباخ مفهوم آگاهی از حقوق شهروندی نشان می‌دهد که مؤلفه‌های این مفهوم دارای ضریب آلفای مطلوب و مورد قبولی است ($\text{Alpha}=79,77$)، بنابراین گویه‌های این متغیر از پایایی لازم برخوردار است.

یافته‌های پژوهش

از مجموع ۳۹۰ شهروند مورد مطالعه در این پژوهش، ۵۳,۸ درصد را مردان و ۴۶,۲ درصد را زنان تشکیل داده‌اند؛ و از این تعداد بیشتر افراد مورد بررسی یعنی ۶۵,۴ درصد متأهل بودند و همچنین ۴۱ درصد از پاسخ‌گویان دیپلم و ۳۴,۶ درصد لیسانس داشتند، در حالی افرادی که تحصیلات کارشناسی ارشد به بالا داشتند فقط ۸,۵ درصد بوده‌اند و بیشتر در گروه سنی کمتر از ۲۵ سال قرار داشتند و اینکه پاسخگویان از سه منطقه (۱، ۳ و ۵) متفاوت شهر رشت به صورت برابر و تصادفی از طریق نمونه‌گیری خوشه‌ای انتخاب شده است.

بررسی وضعیت توسعه اجتماعی

جدول شماره ۲: توزیع فراوانی و درصدی سازه توسعه اجتماعی برحسب جنس

توسعه اجتماعی	پسر		دختر		کل	
	تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد
کم	۶۵	۱۶/۷	۴۶	۱۱/۸	۱۱۱	۲۸/۵
متوسط	۱۳۵	۳۴/۶	۱۱۴	۲۹/۲	۲۴۹	۶۳/۸
زیاد	۱۰	۲/۶	۲۰	۵/۱	۳۰	۷/۷
کل	۲۱۰	۵۳/۸	۱۸۰	۴۶/۲	۳۹۰	۰/۱۰۰
میانگین	نما	حداقل	حداکثر	بازه نظری		
	۲۴۲	۱۴۴	۴۴۸	۹۹ تا ۴۹۵		

جدول فوق بیانگر توزیع فراوانی و درصدی سازه توسعه اجتماعی برحسب جنس است. بر اساس نتایج این جدول ۲۸/۵ درصد پاسخگویان توسعه اجتماعی را در حد «کم»، ۶۳/۸ درصد پاسخگویان، توسعه اجتماعی را در حد «متوسط» و ۷/۷ درصد پاسخگویان، توسعه اجتماعی را در حد «زیاد» دانسته‌اند.

بررسی وضعیت آگاهی از حقوق شهروندی

جدول شماره ۳: توزیع فراوانی و درصدی سازه آگاهی از حقوق شهروندی برحسب جنس

آگاهی از حقوق شهروندی	پسر		دختر		کل	
	تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد
کم	۶۹	۱۷/۷	۶۵	۱۶/۷	۱۳۴	۳۴/۴
متوسط	۱۰۰	۲۵/۶	۹۰	۲۳/۱	۱۹۰	۴۸/۷
زیاد	۴۱	۱۰/۵	۲۵	۶/۴	۶۶	۱۶/۹
کل	۲۱۰	۵۳/۸	۱۸۰	۴۶/۲	۳۹۰	۰/۱۰۰
میانگین	نما	حداقل	حداکثر	بازه نظری		
	۵۰	۳۲	۸۳	۲۱ تا ۱۰۵		

جدول فوق بیانگر توزیع فراوانی و درصدی مؤلفه حقوق شهروندی برحسب جنس پاسخ‌گویان است. بر اساس نتایج این جدول ۳۴/۴ درصد پاسخگویان میزان آگاهی از حقوق شهروندی را در حد «کم»، ۴۸/۷ درصد پاسخگویان، حقوق شهروندی را در حد «متوسط» و ۱۶/۹ درصد پاسخگویان، حقوق شهروندی را در حد «زیاد» دانسته‌اند.

سنجش رابطه آگاهی از حقوق شهروندی و میزان توسعه اجتماعی

جدول شماره ۴: آزمون همبستگی پیرسون بین دو متغیر آگاهی از حقوق شهروندی و توسعه اجتماعی

آزمون رابطه‌ای	تعداد	سطح معناداری	ضریب همبستگی
پیرسون	۳۹۰	۰/۰۰	۰/۴۶**

**با سطح معناداری کمتر از یک درصد

جدول فوق آزمون رابطه‌ای پیرسون بین دو متغیر فاصله ای آگاهی از حقوق شهروندی و میزان توسعه اجتماعی در شهر رشت را نشان می‌دهد. مقدار ضریب همبستگی بین دو متغیر برابر با ۰/۴۶ است. از آنجایی که بر اساس خروجی این جدول مقدار سطح معناداری برابر ۰/۰۰ (کمتر از ۰/۰۵) است؛ لذا به این صورت استنتاج می‌شود که بین دو متغیر رابطه معناداری وجود دارد.

سنجش تفاوت میانگین بین مردان و زنان از نظر میزان توسعه اجتماعی

جدول شماره ۶: مقایسه میانگین میزان توسعه اجتماعی در بین پاسخگویان مرد و زن

جنس / توسعه اجتماعی	تعداد پاسخگویان	میانگین	آماره تی	سطح معناداری
مرد	۲۱۰	۲۵۶/۹۳	-۱/۷۲	۰/۰۹
زن	۱۸۰	۲۶۵/۶۰		

بر اساس جدول فوق میانگین میزان توسعه اجتماعی در بین پاسخگویان مرد ۲۵۶/۹۳ و در بین پاسخگویان زن ۲۶۵/۶۰ است. آماره تی برابر با -۱/۷۲ و سطح معناداری برابر با ۰/۰۹ است. از آنجایی که سطح معناداری بیشتر از ۰/۰۵ است؛ لذا این تفاوت میانگین بین پاسخگویان مرد زن معنادار نمی‌باشد و قابلیت تعمیم دهی به کل جامعه آماری ما را ندارد.

سنجش تفاوت میانگین بین مردان و زنان از نظر میزان آگاهی از حقوق شهروندی

جدول شماره ۷: مقایسه میانگین میزان آگاهی از حقوق شهروندی در بین پاسخگویان مرد و زن

جنس / آگاهی از حقوق شهروندی	تعداد پاسخگویان	میانگین	آماره تی	سطح معناداری
مرد	۲۱۰	۲۵۶/۹۳	۱/۳۲	۰/۱۳۶
زن	۱۸۰	۲۶۵/۶۰		

بر اساس جدول فوق میانگین میزان آگاهی از حقوق شهروندی در بین پاسخگویان مرد ۲۵۶/۹۳ و در بین پاسخگویان زن ۲۶۵/۶۰ است. آماره تی برابر با ۱/۳۲ و سطح معناداری برابر با ۰/۱۸ است. از

آنجایی که سطح معناداری بیشتر از ۰/۰۵ است؛ لذا این تفاوت میانگین بین پاسخگویان مرد زن معنادار نمی‌باشد و قابلیت تعمیم دهی به کل جامعه آماری ما را ندارد.

سنجش تفاوت میانگین بین مناطق مختلف شهر رشت از نظر توسعه اجتماعی

جدول شماره ۸: آزمون تفاوت میانگین میزان توسعه اجتماعی در بین مناطق مختلف شهر رشت (تحلیل واریانس)

متغیر	مجموع مجزورات	درجه آزادی	آماره F	سطح معناداری
میزان توسعه	۲۹۶۴۲۰/۰۴	۲	۸۸/۷۵	۰/۰۰
بین گروهی				
اجتماعی	۶۴۶۲۸۱/۳۶	۳۸۷		
درون				
گروهی	۹۴۲۷۰۱/۴۰	۳۸۹		
کل				

برای آزمون فرضیه فوق از آزمون پارامتریک تحلیل واریانس یک طرفه (Anova) استفاده شده است. بر اساس جدول فوق آماره F برابر با ۸۸/۷۵ و سطح معناداری برابر با ۰/۰۰ است. از آنجایی که مقدار سطح معناداری کمتر از ۰/۰۵ است؛ فرض صفر رد می‌گردد و بین مناطق مختلف شهر رشت در میزان توسعه اجتماعی تفاوت معناداری وجود دارد.

آزمون‌های مقایسه‌های چندگانه تعقیبی (Post Hoc)

جدول تحلیل واریانس، تنها به ما می‌گوید که اختلاف بین میانگین مناطق معنی دار است؛ اما به ما نمی‌گوید که اختلاف بین کدام جفت از منطقه‌ها معنی دار است. بر این اساس از آزمون‌های تعقیبی برای پی بردن به وجود این تفاوت‌ها استفاده شده است.

جدول شماره ۹: آزمون برابری واریانس گروه‌ها در بین مناطق مختلف شهر رشت

آماره لوین	درجه آزادی ۱	درجه آزادی ۲	سطح معناداری
۳۵/۲۸	۲	۳۸۷	۰/۰۰

جدول فوق برای پی بردن به این مسئله که آیا واریانس گروه‌ها با یکدیگر برابر است یا خیر مورد استفاده قرار می‌گیرد. از آنجایی که سطح معناداری برابر با ۰/۰۰ (کوچکتر از ۰/۰۵) است؛ لذا نتیجه گرفته می‌شود که واریانس گروه‌ها با یکدیگر برابر نیست و باید از یکی از آزمون‌های تعقیبی واریانس نابرابر استفاده کرد.

جدول شماره ۱۰: آزمون تعقیبی دانت تی ۳ میان مناطق شهر رشت برحسب مقایسه میانگین میزان توسعه اجتماعی

سطح معناداری	اختلاف میانگین	مناطق شهر رشت
۰/۰۰	۱۷/۲۸*	منطقه یک منطقه سه
۰/۰۰	۶۵/۱۸*	منطقه پنج
۰/۰۰	۴۷/۸۹*	منطقه سه منطقه پنج

نتایج آزمون دانت تی ۳ بیانگر آن است که تفاوت میانگین بین هر سه منطقه در مقایسه دوتایی وجود دارد. بر اساس یافته های جدول فوق، میزان توسعه اجتماعی منطقه یک، بیشتر از مناطق سه و پنج و میزان توسعه اجتماعی منطقه سه بیشتر از منطقه پنج است.

سنجش تفاوت میانگین بین مناطق مختلف شهر رشت از نظر آگاهی از حقوق شهروندی جدول شماره ۱۱: آزمون تفاوت میانگین میزان آگاهی از حقوق شهروندی در بین مناطق مختلف شهر رشت (تحلیل واریانس)

متغیر	مجموع مجذورات	درجه آزادی	آماره F	سطح معناداری
آگاهی از حقوق شهروندی	۲۹۸۵۱/۷۰	۲	۲۶۲/۰۲	۰/۰۰
بین گروهی	۲۲۰۴۵/۱۵	۳۸۷		
درون گروهی	۵۱۸۹۶/۸۴	۳۸۹		
کل				

برای آزمون فرضیه فوق از آزمون پارامتریک تحلیل واریانس یک طرفه (Anova) استفاده شده است. بر اساس جدول فوق آماره F برابر با ۲۶۲/۰۲ و سطح معناداری برابر با ۰/۰۰ است. از آنجایی که مقدار سطح معناداری کمتر از ۰/۰۵ است؛ فرض صفر رد می گردد و بین مناطق مختلف شهر رشت در میزان آگاهی از حقوق شهروندی تفاوت معناداری وجود دارد.

آزمون های مقایسه های چندگانه تعقیبی (Post Hoc)

جدول شماره ۱۲: آزمون برابری واریانس گروه ها در بین مناطق مختلف شهر رشت

آماره لوین	درجه آزادی ۱	درجه آزادی ۲	سطح معناداری
۲۹/۵۹	۲	۳۸۷	۰/۰۰

از آنجایی که سطح معناداری برابر با ۰/۰۰ (کوچکتر از ۰/۰۵) است؛ لذا نتیجه گرفته می‌شود که واریانس گروه‌ها با یکدیگر برابر نیست و باید از یکی از آزمون‌های تعقیبی واریانس نابرابر استفاده کرد.

جدول شماره ۱۳: آزمون تعقیبی دانت تی ۳ میان مناطق شهر رشت برحسب مقایسه میانگین میزان آگاهی از حقوق

شهروندی

مناطق شهر رشت	اختلاف میانگین	سطح معناداری
منطقه یک منطقه سه	۱۵/۳۸*	۰/۰۰
منطقه پنج	۲۰/۶۱*	۰/۰۰
منطقه سه منطقه پنج	۵/۲۴*	۰/۰۰

بر اساس یافته‌های جدول فوق، میزان آگاهی از حقوق شهروندی منطقه یک، بیشتر از مناطق سه و پنج و میزان آگاهی از حقوق شهروندی منطقه سه بیشتر از منطقه پنج است.

رگرسیون چندگانه تبیین‌کننده متغیر توسعه اجتماعی

برای مطالعه تأثیر هم‌زمان متغیرهای مستقل بر روی متغیر وابسته از تحلیل رگرسیون چند متغیره استفاده می‌شود. در این تحلیل از روش گام به گام کمک گرفته‌ایم، در زیر به توصیف نتایج می‌پردازیم:

جدول شماره ۱۴: خلاصه مدل رگرسیونی چندگانه توسعه اجتماعی

ضریب	همبستگی	ضریب تعیین	مقدار F	سطح معناداری
۰/۵۲	۰/۲۷		۲۷/۸۲	۰/۰۰

جدول شماره ۱۵: ضرایب تأثیر مدل تبیین‌کننده توسعه اجتماعی

متغیرهای مستقل	ضریب رگرسیونی	ضرایب استاندارد	T	سطح معناداری
حقوق مدنی	۱/۷۴	۰/۲۴	۴/۵۸	۰/۰۰
حقوق سیاسی	۱/۱۵	۰/۰۶	۱/۲۹	۰/۲۰
حقوق اجتماعی	۳/۶۱	۰/۲۳	۴/۷۵	۰/۰۰
حقوق فرهنگی	۰/۸	۰/۰۱	۰/۰۸	۰/۹۳
حقوق جنسیتی	۶/۲۲	۰/۲۴	۴/۸۴	۰/۰۰

طبق داده‌های جدول فوق، ضریب همبستگی چندگانه (R) معادل $0/52$ است که بیانگر همبستگی و ارتباط پنج متغیر حقوق مدنی، حقوق سیاسی، حقوق اجتماعی، حقوق فرهنگی و حقوق جنسیتی با متغیر «توسعه اجتماعی» است. ضریب تعیین (R^2) نیز 27 درصد محاسبه شده است. به این معنی که حدود 27 درصد از تغییرات متغیر «توسعه اجتماعی» توسط پنج متغیر مذکور تبیین می‌شود و 73 درصد باقیمانده مربوط به سایر عواملی است که در این تحقیق مورد آزمون قرار نگرفته است. مقدار سطح معناداری نیز صفر (کمتر از $0/05$) است که بیانگر معنادار بودن کل مدل است؛ از پنج متغیر مستقلی که وارد معادله رگرسیونی شده به ترتیب حقوق مدنی ($0/24$)، حقوق جنسیتی ($0/24$) و حقوق اجتماعی ($0/23$) بیشترین تاثیر را بر توسعه اجتماعی داشته‌اند و حقوق فرهنگی و همچنین حقوق سیاسی از معادله خارج شده‌اند که در واقع در این تحقیق فقط تاثیر غیر مستقیم داشته‌اند.

نتیجه گیری

نتایج توصیفی: از مجموع 390 شهروند مورد مطالعه در این پژوهش، $53/8$ درصد را مردان و $46/2$ درصد را زنان تشکیل داده‌اند؛ و از این تعداد بیشتر افراد مورد بررسی یعنی $65/4$ درصد متأهل بودند و همچنین 41 درصد از پاسخ‌گویان دیپلم و $34/6$ درصد لیسانس داشتند، در حالی افرادی که تحصیلات کارشناسی ارشد به بالا داشتند فقط $8/5$ درصد بوده‌اند و بیشتر در گروه سنی کمتر از 25 سال قرار داشتند و اینکه پاسخگویان از سه منطقه (1 ، 3 و 5) متفاوت شهر رشت به صورت برابر و تصادفی از طریق نمونه‌گیری خوشه‌ای انتخاب شده است. نتایج داده‌ها از توصیف متغیر وابسته بیانگر آن است که 68 درصد از پاسخگویان توسعه اجتماعی در حد متوسط می‌دانند. در بین پنج بعد در نظر گرفته شده برای توسعه اجتماعی (عدالت اجتماعی، کیفیت زندگی، امنیت اجتماعی، همبستگی اجتماعی و مسئولیت‌پذیری اجتماعی)، بیشترین میزان توسعه اجتماعی مربوط به بعد همبستگی اجتماعی و پس از آن بعد مسئولیت‌پذیری اجتماعی بوده است.

بر اساس نتایج حاصل از متغیر مستقل یعنی میزان آگاهی از حقوق شهروندی شهروندان بیانگر این است که آگاهی از حقوق شهروندی در بین شهروندان شهر رشت متوسط رو به پایین است به اینصورت که $55/6$ درصد از پاسخ‌گویان آگاهی کمی از حقوق خود داشتند، $37/7$ درصد متوسط و 7 درصد زیاد. در بین پنج بعد حقوق شهروندی (حقوق مدنی، حقوق سیاسی، حقوق اجتماعی، حقوق فرهنگی و حقوق جنسیتی)، بیشترین میزان آگاهی در بعد حقوق اجتماعی با $61/8$ درصد متوسط و زیاد است.

نتایج استنباطی: نتایج آزمون همبستگی پیرسون نشان می‌دهد که آگاهی از حقوق شهروندی و توسعه اجتماعی رابطه معنادار و مثبتی دارند، به این معنا که هر چه آگاهی از حقوق شهروندی

افزایش پیدا کند، توسعه اجتماعی در سطح شهر هم افزایش پیدا می‌کند. مقدار ضریب همبستگی بین دو متغیر برابر با $0/46$ است. در نتیجه فرضیه اصلی تحقیق مبنی بر تأثیر آگاهی از حقوق شهروندی شهروندان بر توسعه اجتماعی در سطح شهر رشت تأیید می‌گردد. این یافته بیانگر همسو بودن (هم جهت بودن) دو متغیر آگاهی از حقوق شهروندی و توسعه اجتماعی در یک مسیر است. همچنین با توجه به رگرسیون چندگانه تبیین کننده متغیر توسعه اجتماعی، ضریب همبستگی چندگانه (R) معادل $0/52$ است که بیانگر همبستگی و ارتباط پنج متغیر حقوق مدنی، حقوق سیاسی، حقوق اجتماعی، حقوق فرهنگی و حقوق جنسیتی با متغیر «توسعه اجتماعی» است. ضریب تعیین (R^2) نیز 27 درصد محاسبه شده است. به این معنی که حدود 27 درصد از تغییرات متغیر «توسعه اجتماعی» توسط پنج متغیر مذکور تبیین می‌شود و 73 درصد باقیمانده مربوط به سایر عواملی است که در این تحقیق مورد آزمون قرار نگرفته است. مقدار سطح معناداری نیز صفر (کمتر از $0/05$) است که بیانگر معنادار بودن کل مدل است؛ از پنج متغیر مستقلی که وارد معادله رگرسیونی شده به ترتیب حقوق مدنی ($0/24$)، حقوق جنسیتی ($0/24$) و حقوق اجتماعی ($0/23$) بیشترین تأثیر را بر توسعه اجتماعی داشته اند و حقوق فرهنگی و همچنین حقوق سیاسی از معادله خارج شده‌اند که در واقع در این تحقیق فقط تأثیر غیر مستقیم داشته‌اند. این کمیت در تحلیل مسیر به وضوح قابل مشاهده است.

نتایج آزمون مقایسه میانگین‌ها بین مناطق مختلف شهر رشت در میزان توسعه اجتماعی، تحلیل واریانس یک طرفه (Anova) نشان می‌دهد؛ بین مناطق مختلف شهر رشت در میزان توسعه اجتماعی تفاوت معناداری وجود دارد و نتایج آزمون دانت تی ۳ بیانگر آن است که تفاوت میانگین بین هر سه منطقه در مقایسه دوتایی وجود دارد. میزان توسعه اجتماعی منطقه یک، بیشتر از مناطق سه و پنج و میزان توسعه اجتماعی منطقه سه بیشتر از منطقه پنج است. بدین گونه است که «تفاوت معناداری بین مناطق مختلف شهر رشت از نظر آگاهی از حقوق شهروندی وجود دارد». نتایج آزمون مقایسه میانگین‌ها، تحلیل واریانس یک طرفه (Anova) استفاده نشان می‌دهد؛ بین مناطق مختلف شهر رشت در میزان آگاهی از حقوق شهروندی تفاوت معناداری وجود دارد و نتایج آزمون دانت تی ۳ بیانگر آن است که تفاوت میانگین بین هر سه منطقه در مقایسه دوتایی وجود دارد. میزان آگاهی از حقوق شهروندی منطقه یک، بیشتر از مناطق سه و پنج و میزان آگاهی از حقوق شهروندی منطقه سه بیشتر از منطقه پنج است.

تأملات تحلیلی و عملی

در کشور ما، به‌رغم پیشرفت‌های صنعتی و اقتصادی در دهه‌های گذشته و همچنین پتانسیل‌های موجود در قوانین کلان‌کشوری و سیاست‌ها و برنامه‌های توسعه کشور در امر توسعه اجتماعی، شاهد تغییرات چندانی نسبت به دیگر حوزه‌ها به‌طور عینی نبوده‌ایم. این امر در مورد برنامه‌ها و سیاست‌های شهری نیز صادق است و با وجود اینکه سالها از مطرح شدن توسعه اجتماعی به‌عنوان آخرین بعد توسعه و فراگیرترین بعد توسعه می‌گذرد هنوز در فحواى ادبیات عملی سیاست‌های توسعه‌ای و همچنین متولیان اجتماعی، توسعه اجتماعی (کارکردها، مولفه‌ها و شاخص‌های مربوط به آن) تقریباً ناشناخته و آزمایش نشده است؛ بنابراین توجه مسئولان و متولیان امور برنامه‌ریزی توسعه‌ای باید نسبت به این بعد از توسعه لازم و ضروری است. نتایج به دست آمده نشان می‌دهد که توسعه اجتماعی در مناطق مختلف شهر رشت که یکی از کلان‌شهرهای کشور است، به‌صورت نامتوازن بوده و تعادل و توازن در توسعه که همواره مورد تأکید نظریات توسعه بوده است در شهر رشت دیده نمی‌شود. توجه جدی برنامه‌ریزان و سیاست‌گذاران را می‌طلبد که به منظور کاستن از نابرابری‌های منطقه‌ای و تخصیص بهینه منابع مادی و فیزیکی بین مناطق مختلف و نیز تهیه و تدوین یک الگوی مناسب با هدف دستیابی به عدالت اجتماعی و رفاه برنامه‌هایی طراحی کنند تا شاهد توسعه همه‌جانبه در جامعه باشیم.

امروز وضعیت توسعه اجتماعی در جهان با توجه به اوضاع و احوال کشورها و دولت‌های متفاوت است. از آنجاکه در کشورهای حال توسعه اکثر امور مهم اقتصادی و اجتماعی با محوریت دولت‌ها و حاکمیت به‌طور کلی انجام می‌گیرد لاجرم بازیگر عمده و اصلی توسعه اجتماعی نیز دولت‌ها بوده‌اند. هرچند نقش مردم، نهادها و گروه‌های مردمی و اجتماعی غیردولتی بسیار مهم است لکن دولت با ظرفیت‌ها و پتانسیل‌ها و ابزاری که بر عهده دارند به همه امور در این زمینه جهت می‌دهد و مسئولیت اصلی را برعهده دارد در نتیجه محور نظریات توسعه تا همین اواخر دولت‌های نوساز و توسعه‌گرا بوده است نگاهی به برنامه‌های توسعه در ایران که در ۶۰ سال گذشته جاری بوده است نشان‌دهنده اصلی نقش دولت در کشورهای در حال توسعه در این زمینه است.

در رویکرد دولت‌محور توسعه، اراده سیاسی مبنا و موتور توسعه به حساب می‌آید نه مشارکت سیاسی و اجتماعی. منظور از اراده سیاسی، در اینجا به تعبیر مایکل تودارو تصمیم‌های قاطعانه، آگاهانه، هدف‌دار و مستقل، نتیجه‌گیری‌ها و انتخاب‌های مشخص مقام‌های سیاسی مملکت در زمینه‌هایی نظیر از بین بردن نابرابری، فقر و بیکاری از طریق اصلاحات مختلف در ساخت‌های اجتماعی و اقتصادی و نهادی است. (تودارو، ۱۳۶۶: ۸۹۵).

آموزش حقوق شهروندی به‌عنوان یکی از ضرورت‌های اساسی هر جامعه ملی و سهم اساسی آن در تحقق واقعی استانداردهای حقوق شهروندی بر همگان واضح و روشن است. بدیهی است که آموزش حقوق شهروندی و سازوکارهای ملی، منطقه‌ای و جهانی تضمین آن حقوق به اشخاص و گروههایی که به واقع حقوق و آزادی‌های شهروندی به آن‌ها تعلق دارد مسئولیتی همگانی و یک استراتژی زیر بنایی و فاقد قید و بندهای زمانی و مکانی است. آموزش حقوق شهروندی، به این حقوق ضمانت و پشتوانه ای واقعی و مؤثر می‌بخشد و زمینه ایجاد جامعه مدنی جهانی را فراهم می‌آورد. در حقیقت آموزش حقوق شهروندی اعطای شناخت به کسانی است که بالفعل یا بالقوه در معرض نقض حقوق شهروندی اشان می‌باشند. حق آموزش حقوق شهروندی برخلاف بسیاری از حقوق مدنی و سیاسی، از آن جمله حقوقی نیست که خود به خود محقق گردد و هر دولت صرفاً از تعرض و مداخله به حریم آن منع گردد. حق آموزش حقوق شهروندی مستلزم تکلیف هر دولت به فراهم ساختن امکانات و زمینه‌های تحقق عینی آن حق است. بنابراین هر دولت مکلف است که البته در حد امکانات خود به آموزش حقوق شهروندی همت گمارد کما اینکه بایست از ایجاد مانع در راه آموزش حقوق شهروندی توسط سازمانهای غیردولتی و حتی نهادهای بین‌المللی احتراز ورزد.

هدف آموزش حقوق شهروندی توسعه و تقویت رعایت حقوق شهروندی از طریق آموزش و آشنایی با مکانیزمهای تضمینی جهت بر خورداری و مقابله با موارد نقض حقوق بشر و التزام و اجبار به رعایت آن تلقی می‌شود. از این منظر متغیر «آموزش حقوق شهروندی»، به‌عنوان متغیر مستقل و تأثیرگذار آنگونه که در پیکره اجتماع نمود واقعی یابد و چگونگی این تأثیرگذاری به صورتی که در چرخه برنامه‌های درازمدت توسعه انسانی قرار گیرد، مورد توجه و تأکید است.

امید است نتایج حاصل از این تحقیق سهمی هرچند ناچیز در شناخت بهتر توسعه اجتماعی و چگونگی بهبود شاخص‌های آن در سطح جامعه و در نتیجه گام نهادن در مسیر توسعه همه‌جانبه کشور داشته باشد.

منابع فارسی

- ازکیا، مصطفی (۱۳۸۴) جامعه‌شناسی توسعه، تهران، نشر کلمه.
- آزاد ارمکی، تقی (۱۳۹۱) بررسی و شناسایی شاخص‌های کاربردی توسعه اجتماعی (با استفاده از تکنیک دلفی)
- آقابخشی، علی (۱۳۷۶) فرهنگ علوم سیاسی، تهران: مرکز اطلاعات و مدارک علمی ایران.
- بابایی فرد، اسدالله (۱۳۸۹) توسعه فرهنگی و توسعه اجتماعی در ایران، فصلنامه رفاه اجتماعی، سال دهم، شماره ۳۷، ص ۵۶-۷
- بی، ارل. (۱۳۸۶)، روش‌های تحقیق در علوم اجتماعی، ترجمه رضا فاضل، انتشارات سمت، تهران، جلد اول، چاپ چهارم.
- بلیکی، نورمن (۱۳۸۹) طراحی پژوهش‌های اجتماعی، ترجمه حسن چاوشیان. تهران: نشر نی.
- پیت، ریچارد ویک، هارت ویک (۱۳۸۹) نظریه‌های توسعه، ترجمه مصطفی ازکیا و همکاران، تهران، نشر لویه، چاپ دوم.
- تودارو، مایکل (۱۳۷۹). توسعه اقتصادی در جهان سوم. ترجمه‌ی غلامعلی فرجادی. تهران، انتشارات سازمان برنامه و بودجه
- لطیفی، غلامرضا، (۱۳۸۸)، دیدگاه‌هایی از توسعه، کتاب ماه علوم اجتماعی (نشریه)، آبان، شماره ۲۰
- دواس، دی. ای (۱۳۸۸) پیمایش در تحقیقات اجتماعی، ترجمه نایبی هوشنگ، تهران، نشر نی. چاپ ۱۱.
- دیاکیت، سیدیکی (۱۳۷۳) توسعه فقط مسئله فن سالارانه نیست، ترجمه احمد محقق، مجموعه کتاب توسعه، شماره ۳.
- ذکائی، محمد سعید (۱۳۹۱) آموزش شهروندی و توسعه اجتماعی، تهران، انتشارات تپسا، ص ۱۱-۲۰
- رفیع پور، فرامرز (۱۳۷۹) توسعه و تضاد، کوششی جهت تحلیل انقلاب اسلامی و مسائل اجتماعی ایران، چاپ چهارم، تهران، شرکت سهامی انتشار.
- زاهدی، محمدجواد (۱۳۹۰) توسعه و نابرابری، چاپ ششم، تهران: انتشارات مازیار.
- ساعی ارسبی، ایرج (۱۳۹۱). آموزش مطالعات اجتماعی (در دوره ی ابتدایی)، چاپ چهارم، ویرایش اول، تهران، بهمن برنا.
- شمعدانی حق، علی (۱۳۸۰) "ابعاد روش‌های شناختی توسعه اجتماعی (شاخص‌های کمی و کیفی)" اولین همایش توسعه اجتماعی، برگزارکننده دفتر امور اجتماعی وزارت کشور، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی
- شهدادی، هرمز (۱۳۶۷) کاربرد شاخص‌های اجتماعی و اقتصادی در برنامه‌ریزی توسعه، سازمان برنامه و بودجه.
- شیانی، ملیحه و داودوندی، طاهره. (۱۳۸۹) تحلیلی بر میزان آگاهی از حقوق شهروندی در میان دانشجویان، فصلنامه برنامه‌ریزی رفاه و توسعه اجتماعی شماره ۵.

- شیانی، ملیحه و سپهوند، ابراهیم (۱۳۹۳) رادیو شهروندی؛ رابطه محتوای برنامه‌های رادیویی و آگاهی از حقوق شهروندی، مطالعات و تحقیقات اجتماعی در ایران، دوره دوم، شماره ۳.
- عبداللهی، محمد (۱۳۸۰) توسعه اجتماعی از دیدگاه جامعه‌شناسی امروزی، اولین همایش توسعه اجتماعی، برگزار کننده دفتر امور اجتماعی وزارت کشور، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی
- عنبری، موسی (۱۳۹۳) جامعه‌شناسی توسعه از اقتصاد تا فرهنگ، تهران، انتشارات سمت، چاپ دوم.
- فالكس، کیث (۱۳۹۰)، شهروندی، (ترجمه محمدتقی دلفروز)، انتشارات کویر.
- فالكس، کیث (۱۳۸۴) حقوق شهروندی، ترجمه عبدالعزیز ویسی، تهران: انتشارات سیروان.
- فیتس، پاتریک (۱۳۸۱) نظریه رفاه، ترجمه هرمز همایونفر، تهران، موسسه عالی پژوهش تأمین اجتماعی.
- فیروزآبادی، احمد و همکاران (۱۳۸۹) مطالعه شاخص‌ها و رتبه‌ی توسعه اجتماعی در استان‌های کشور و رابطه‌ی آن با سرمایه اجتماعی، فصلنامه رفاه اجتماعی، سال دهم، شماره ۳۷، صص ۶۵-۷۵
- قوام، عبدالعلی (۱۳۹۳) چالش‌های توسعه سیاسی؛ نشر قومس
- کلانتری، خلیل (۱۳۷۷). " مفهوم و معیارهای توسعه‌ی اجتماعی ". مجله‌ی اطلاعات سیاسی و اقتصادی، شماره ۱۱ و ۱۲، مرداد و شهریور.
- کلانتری، صمد و گنجی محمد (۱۳۸۴) شاخص‌های توسعه اجتماعی و اقتصادی در ایران، فصلنامه اطلاعات سیاسی اقتصادی، شماره ی ۲۱۱ و ۲۱۲)
- لطیفی، غلامرضا و داوودوندی، طاهره. (۱۳۸۹) تأثیر جهانی شدن بر توسعه اجتماعی با تأکید بر شرایط اجتماعی ایران، فصلنامه برنامه‌ریزی رفاه و توسعه اجتماعی، شماره ۳، صص ۱۷۹-۲۰۳.
- لفت ویک؛ آدرین (۱۳۸۴) سیاست و توسعه در جهان سوم؛ ترجمه: علیرضا خسروی؛ موسسه مطالعات فرهنگی
- محمد عبداللهی (۱۳۸۲) مفهوم توسعه اجتماعی، سیاست‌های توسعه اجتماعی، جلد سوم مرکز آمار ایران (۱۳۹۰) سالنامه آماری ایران، تهران، مرکز آمار ایران.
- مزارعی، یوسف (۱۳۹۲) سرمایه اجتماعی و توسعه اجتماعی (مطالعه تطبیقی اصفهان و شهر کرد)، پایان نامه دکتری دانشگاه تهران، دانشکده حقوق و علوم سیاسی.
- موسایی، میثم (۱۳۸۸) رابطه توسعه اجتماعی و توسعه اقتصادی، راهبرد یاس، شماره ۲۰، صص ۹۶-۱۱۸.
- نکوروح؛ محمود (۱۳۸۴) عوامل توسعه غرب و علل توسعه‌نیافتگی ایران؛ نشر چاپخش
- هزار جریبی، جعفر و امانیان، ابوالفضل، (۱۳۹۰)، آگاهی زنان از حقوق شهروندی و عوامل مؤثر بر آن، مجله مطالعات پژوهش‌های شهری منطقه‌ای، سال سوم، شماره ۹، صص ۱۸-۱

منابع لاتین

1. Chua, H.-w., A. K. Wong, et al. (2010). "Social development in Hong Kong: development issues identified by Social Development Index (SDI)." *Social Indicators Research* 95(3): 535-551
2. Estes, R. J. (2000). "Social development trends in the Middle East, 1970-1997: The search for modernity." *Social Indicators Research* 50(1): 51-81.
3. Friedmann, John. (2002). *the prospect of cities*. Minneapolis: University of Minnesota Press. p 168
4. Gasper, Des, (2008), DENIS GOULET AND THE PROJECT OF DEVELOPMENT ETHICS: Choices in Methodology, Focus and Organization, Institute of Social Study.
5. Honeyman, c. a. (2010). "social responsibility and community development: lessons from the sistema de aprendizaje tutorial honduras international journal of educational development 39(6): 599-613.
6. Ladburry, S. & Kinear, R. 1995. *Social Policy Research for Development*. London: DAESCOR.
7. Lnoquchi, takashi, blondel, jean. (2007), *citizens and the state: attitudes in western euopr and east and southeast asia*.
8. Ray, A. K. (2008). "India's Social Development in a Decade of Reforms: 1990-91/1999-2000." *Social Indicators Research* 87(3): 409-425.
9. Ray, A. K. (2008). "Measurement of social development: an international comparison" *Social Indicators Research* 86(1): ٤٦-١
10. Rose Richard (1999) "how thing getting done in anti modern rossia" the work bank, stiglitz, josepe.e (2000) Thin, N., Good, T. & Hodgson, R. 1998. *Social Development Policies Result and Learning: Experiences from European Agencies*. UK Social Development Division.
11. Thin, N., Good, T. & Hodgson, R. 1998. *Social Development Policies Result and Learning: Experiences from European Agencies*. UK Social Development Division